

Egyházi és világi bíróságok joghatósága a középkori Európában

A középkori Európa jogéletének egyik szembeötlő sajátossága volt az a tény, hogy két párhuzamos törvénykezési szint létezett, más szóval a bíráskodás kétféle fórumrendszer keretei között működött: egyházi és világi bíráskodás egymást ideálisan kiegészítő, a gyakorlatban azonban nagyon sok ponton ütköző tevékenységében öltött testet. A két ítélkezési fórum viszonya távolról sem volt felhőtlen; nem túlzás azt állítani, hogy közöttük egyfajta konkurrenciaharc állt fenn, legalábbis azokban a kérdésekben, amelyek elég fontosak voltak ahhoz, hogy érdemes legyen értük késhegyre menő küzdelmet folytatni. Elsősorban a birtokviták voltak azok, amelyeket a világi hatalom, s ami egyet jelentett vele, a világi bíróságok általában töretlenül maguknak vindikáltak. Az ilyen ügyek megítélése a (vonzó) vagyoni tartalom mellett ráadásul gyakran hűbérjogi viszonyokat is érintettek, ami akkor bonyolította különösen a helyzetet, ha a perrel érintett fél vagy a bíróság maga volt egyházi tartományúr. A kompetenciáért vívott harc tehát főként pozitív hatásköri ütközésekben nyilvánult meg.

A középkor sok tekintetben esetleges jogi világában nem volt meglepő, hogy a jogkereső gyakran maga dönthette el, melyik bíróságon keresi igazát. A 12. századtól kiteljesedő egyházi bíráskodás a magasan fejlett római-kánoni per anyagi és eljárási forrásanyagául olyan normarendszert fejlesztett ki, amely korszakos fölényben volt az Európa-szerte (jegyezzük meg: a mai napig) partikuláris világi jogokhoz képest.¹ A magasabbrendűség egyik jele, egyben a jogbiztonság garanciája volt az egzakt, egész Európára kiterjedő fellebbezési fórumrendszer, amely lehetővé tette a perorvoslatot. Ennek jelentőségét kiemeli, hogy a világi bíróságok a fellebbezést a középkorban általában nem ismerték, de legfeljebb országos, tartományi keretek között jöhetett szóba. Ezzel szemben a latin Európa minden szentszékén született ítélet megtámadható volt, és végső soron a *Sacra Rota Romana* tett pontot az ügy végére.

A kánonjogra és az újra felfedezett antik római jogra épülő jogtudomány olyan fejlett rendszere jött létre a középkorban, amely alkalmas volt arra, hogy mindenféle jogvitát, világi jellegűeket is, magas szinten megoldjon.² Az egyházi bíróságok előretörésének több oka is volt. A tartományurak, általában a hatalom világi centrumai

¹ Cf. Erdő Péter: *Az egyház jog forrásai. Történeti bevezetés.* (= Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici. Egyház és jog. Kiadványok a kánonjog és az egyházakkal kapcsolatos jog köréből 3) Budapest, 1998. 165–216. pp.

² Találón írja egy német szerző: "[...] die theoretische Handhabe [...] geschaffen, um jeden weltlichen Streitfall zu einem geistlichen zu erklären." Kirn, Paul: Der mittelalterliche Staat und das geistliche Gericht. In: ZRG Kan. Abt. 15 (1926) 174. p.

és a szabad városok bíraskodásának nagy nehézsége abban állt, hogy az ítéletek esetenként határaikon túlnyúló végrehajtásához nem volt elegendő hatalmuk, másrészt a szentszékek tanult bíráiban több bizalmuk volt a jogkeresőknek, mint a világi bíróságok laikus ülnökeiben. Az egyházmegyei keretek között kibontakozó bíraskodásnak, sőt általában az egyházi bíraskodásnak nagy előnye volt a világgal szemben, széles földrajzi illetékessége is.³ A konkurrenciahelyzet tehát részint hatalmi, részint a bíraskodás objektív összefüggései és feltételrendszere miatt alakult és éleződött ki. A világi és egyházi bíróságok konkrét viszonya Európa-szerte rendkívül változatos formákat öltött.

Az egyház és az állam, közelebbről az egyházi és világi bíróságok történelmi viszonya a középkorban két szakaszra osztható: az elsőben a szentszékek jogkörének fokozatos, majd a gregoriánus korban felgyorsuló kiteljesedése áll, a másodikra pedig az államhatalom, s annak részeként a világi bíróságok nagyjából a 14. századtól megfigyelhető határozott előretörése jellemző. Megállapítható továbbá, hogy míg az első fázis folyamatainak intézményei és történései a keresztény univerzalizmus jegyében meglehetősen egységesek voltak egész Európában, addig a második korszak már igen lényeges eltéréseket hozott az egyes nagyobb országokban.

I. Anglia

Az egyházi bíraskodás angliai helyzetének szembeötlő vonása, hogy a világi tényezők ebben az országban léptek fel legkorábban vele szemben. A laikusok feletti bíraskodást csak Hódító Vilmos vezette be, azt megelőzően a grófi és a századkerületek bíróságain csak bírótársként vehettek klerikusok részt. A szentszéki kompetencia kezdetől fogva igen szűk körű volt: a Rómával való kapcsolattartást rendszeresen akadályozták, királyi tisztségviselőket nem lehetett engedély nélkül kiközösíteni. A helyzet a 12. század derekán jelentősen megváltozott, ekkortájt az egyházi bíróságok jogköre nem maradt el lényegesen az itáliai vagy franciaországi mögött, bár ez a kedvező állapot nem tartott sokáig.

Az egyházzal szemben kezdettől bizalmatlan államhatalom ellenlépésének nevezetes eseménye volt a II. Henrik angol király által összehívott Clarendon-i udvari gyűlés (1164), melynek az volt a célja, hogy korlátokat szabjon az egyházi bíraskodás terjedése köré. A megalkotott határozat betartására az angol klérus előljáróinak esküt kellett tenni. Miután azonban a pápa a kikényszerített esküt semmisnek nyilvánította, a canterbury érseknek, Thomas Becketnek Franciaországba kellett menekülnie, akit visszatértekor meggyilkoltak (1170). Erre a pápa kilátásba helyezte Anglia *interdictum* alá vetését, ami a királyt meghátrálásra készítette és a fenti cikkelyek többségét hatálytalanította. Különösen fontos volt, hogy a szentszéki ítéleteket nem lehetett ezek után a királynál megfellebbezni, a pápához intézett folyamodások útjából viszont elgördítették az akadályokat. Nem sokkal később I. Richard kifejezetten megerősítette a normann klérus fórumkiváltságát (1190). A keresztény hit bárminemű megsértése és az esküszegés szentszéki kompetencia alá került. Hasonló eljárásra számíthattak a házassági vagyonnal, az egyház javára tett adományokkal és általában az egyházi vagyonnal, a végrendeletekkel és azok végrehajtásával kapcsolatos perek is. Az angol királyi hatalom

³ A legnagyobb középkori német egyházmegye, a konstanzi püspökség például a maga 45.000 négyzetkilométer kiterjedésével nagyobb volt, mint a teljes mai Svájc (41.000 km²).

és az egyház közötti viszony azonban a bíráskodás területén (is) a 13. századtól rendszeresen összeütközésekkel volt terhes. A kegyúri és a tizedpereket előszeretettel vonták meg az egyháztól, és a *privilegium fori* megsértése is állandóan napirenden volt. Az udvari bíróságok az illetékesség megállapítását folyamatosan maguknak tartották fenn, s az ettől eltérő gyakorlatot folytató egyházi bírakat, püspököket maguk elé idézték és felelősségre vonták. A korabeli egyházmegyei és országos zsinatok visszhangoztak a panaszoktól, s kevés hatása volt a kilátásba helyezett egyházi szankcióknak is.⁴ A 14. század kezdetétől azonban a kétféle bíráskodás elhatárolódása mind egyértelműbb lett.

Annak eldöntését, hogy egy konkrét ügy világi vagy egyházi természetű, a királyi hatalom fölntartotta magának. Ezt a célt szolgálta a királyi felsőbíróságok által igény szerint kiállított *writ of prohibition*, amely megtiltotta, hogy egy adott ügyben szentszék járjon el.⁵

A tisztán egyházi vonatkozású jogviták egyházi bíróság általi eldöntését alapvetően nem kérdőjelezték meg. Vitatott maradt mindazonáltal a kegyúri perek sorsa, mert a földtulajdonhoz tapadó egyházbirtoklási szemlélet (ismert német kifejezéssel: *Eigenkirche*) folytán az angol bárók csökönyösen ragaszkodtak ahhoz, hogy ezeket a jogvitákat világi bíróságok döntsék el. Az egyház viszont következetesen kitartott amellett, hogy az egyházi földtulajdonnal kapcsolatos perek elébe tartozzanak. Hatásköri összeütközés esetén a királyi bírák döntöttek, s csak akkor fogadták el a szentszéki illetékességet, ha az egyébként ellenérdekű felek ebben megegyeztek. Az olykor elkeseredett küzdelemben az egyház gyakran nyúlt a kiközösítés eszközéhez. Az olyan birtokpereken, amelyeknek nem volt kegyúri vonzata, az egyház bíráskodási joga csorbítatlanul érvényesült. Ugyanez volt a helyzet a házassági, valamint az ingóságokat és pénzt érintő ügyekkel. Elismerően egyházi hatáskörbe tartozott a házasságon kívül születettek törvényesítése is.⁶ A végrendeletekből fakadt pereket is az egyház intézhette. Azt a világi jogelvet azonban szem előtt kellett tartani, hogy végrendeletileg földbirtok nem ruházható át. A végrendelet nélkül elhunytak ingó javai feletti jogviták is szentszék elé kerültek. Rengeteg jogvita keletkezett az esküvel megerősített szerződésekből. Ezek eldöntését a királyi bíróságok is szerették volna maguknál tudni. A források azt mutatják, hogy az egyház hosszú időn át sikerrel tartotta magánál e pereket, s a királyi jogigények nem tudtak érvényesülni.

Az uzsoraperekre is fennállt az egyházi bíróságok illetékessége, de csak az uzsorás életében, halála után javaira a király tartott igényt. A *privilegium fori* vonatkozásában nem szüntek meg a súrlódások, főleg abban az esetben, ha laikus indított pert magánjogi ügyben klerikus ellen. Súlyos nézeteltérések voltak a büntetőjog gyakorlása terén is.

Angliában tehát a kezdetektől fogva igen rövid pórázon tartott egyházi *iurisdictio* igazán sohasem tudott kiteljesedni; az angol parlament már akkor kinyilvánította alapvető ellenérzését, amikor a kontinensen az egyházi bíráskodás virágkorát élte:

⁴ Cf. Trusen, Winfried: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche*. In: Helmut Coing (ed.): *Handbuch der Quellen und Literatur der Privatrechtsgeschichte*. I. München, 1973. 489. p.

⁵ Ezeket a bírói parancsokat a jogeset alapos vizsgálata nélkül bocsátották ki, céljuk pusztán az volt, hogy ne egyházi bíróság döntsön. Ranulph de Glanvill: *Tractatus de legibus et consuetudinibus regni Angliae* című munkájában egy sor ilyen parancsot idéz, s ugyanígy Henry Bracton: *De legibus et consuetudinibus Angliae* c. könyvének 3–12. fejezetében is behatóan foglalkozik e parancslevelekkel, azok feltételrendszerével és következményeivel.

⁶ Egy kérdésben azonban nem engedtek az angol világiak: a házasságkötés előtt született gyerekek jogállását nem ismerték el egyenlőnek az utóbb születettekével, főként a családi földbirtok öröklésjogi összefüggései miatt. Az angol bárók kifejezetten elutasították (1236) joguknak e kérdésben a kánonjog szabályaihoz való idomítását.

Nolumus leges Angliae mutare, hangzott a római-kánoni jogot elutasító mertonai *statutum* (1236).⁷

2. Franciaország

Franciaországban is rengeteg vitához vezetett a 13. században a világi és egyházi bíróságok kompetenciaharca. Angliától eltérően itt némileg később indult meg az egyház bíráskodási igényeivel szembeni fellépés, és az is figyelemre méltó, hogy a küzdelemből a királyi hatalom lényegében kívül maradt; utóbbi tényező azzal magyarázható, hogy Ile de France urainak évszázadokba telt, míg sikerült kiépíteni a központi hatalmat, és a társadalmi-jogi folyamatoknak nagyon hosszú ideig csak egyik (bár igen fontos) szereplője volt a francia király. Az offenzíva első lépéseként az ország világi előkelői — a király, II. Fülöp Ágost támogatásával — nyilvánosságra hozták álláspontjukat (1204), az alábbi címmel: *Capitula de interceptionibus clericorum adversus iurisdictionem domini Regis*. Ebben rögzítették az egyházi bíráskodás hatáskörét, elutasítva a hűbérjogot érintő pereket (kivételesen, esküszegés esetén jöhetett szóba ekkor a szentszék). Az özvegyeket illetően is korlátozták az egyházat: biztosították számukra a királyi bíróságokhoz fordulás lehetőségét is, hűbéri pereikben azonban a szentszékeknek egyáltalán nem lett volna joguk eljárni. A pápa, III. Ince még ugyanabban az évben reagált az oklevélre; a francia királyhoz írt rendelkezésében (*Novit*, X 2,2,13) leszögezte: az egyház a tisztán világi természetű hűbérjogi perek lefolytatására valóban nem tart igényt, hacsak ezt a *ius commune*, meghatározott helyi szokásjog vagy kiváltság lehetővé nem teszi, a bűnök (*peccata*) megítélésének jogát azonban fönntartja magának.⁸ A fórumkiváltság jogát támadva a francia törvények azt követelték, hogy klerikus laikus ellen olyan birtokpert, amelynek tárgya korábban nem volt az övé, csak *in curia domini* indíthat. Az egyház büntetőhatalmát korlátozandó, szűkítették a kiközösítésre okot adó esetek körét (ilyen volt például a vasárnapi üzletelés, a zsidókkal való kereskedés). A földesurak egyházellenességének, mi több gyűlöletének több látványos jele volt. Lusignan grófja például tagcsonkítással és vagyoneklkobzással fenyegette meg alattvalóit, ha az egyháziaknak élelmiszert vagy bármi mást eladnak, számukra nyilvános kútból vizet merítenek, vagy kenyeret süttetnek.⁹

A 4. lateráni zsinat (1215) csak általánosságban rögzítette a kétféle bírósági fórum jogkörét és egymáshoz való viszonyát, az önkorlátozás szemszögéből kimondva, hogy klerikus az egyház szabadságára hivatkozással (*praetextu ecclesiasticae libertatis*) nem terjesztheti ki joghatóságát világi bíróság rovására. A francia nemesség VIII. Lajos idején, kihasználva a csak általánosságban mozgó pápai instrukciók adta mozgásteret,

⁷ A római egyházzal szemben fellépő angol politikai elit, amelyhez hozzátartozott a királyi főhivatalokat elfoglaló felsőpapok jó része is, történelmi értelemben megtagadta a Rómával való közösséget: "So ist die Kirche Englands ein Teil des nationalen Staates, eine Staatskirche geworden. Sie gleicht mit ihrer praktischen Duldung gewisser päpstlicher Befugnisse, die ihrem Wesen fremd sind, einem Bau, der bereits in allen Teilen fertig ausgeführt ist, den aber die Gerüste noch umgeben. In dieser Verhüllung stand sie da unter Richard II., so übernahm sie das Haus Lancaster, so blieb sie über ein Jahrhundert stehen, bis es eines schönen Tages einem eigenwilligen Herrscher gefiel, die alten Gerüste päpstlicher Vorrechte abtragen zu lassen, weil sie ihm den Zugang zum Schlafgemach einer schönen Frau versperrten." *Haller, Johannes: Papsttum und Kirchenreform*. I. Berlin, 1903. 464. p.

⁸ A gyóntatópapok utasítást kaptak, hogy a bűnbánat szentségének kiszolgáltatásakor kifejezetten kérdezzenek rá: nem akadályozta-e a hívó az egyházi bíróság munkáját? Cf. *Kirn*, i.m. 179. p.

⁹ Cf. *Fournier, Paul: Les officialités au moyen âge*. Paris, 1880. 109. p.

már azt követelte, hogy laikusok egymás közti, ingóságokra vonatkozó jogügyletei az addigi gyakorlattól eltérően inkább a világi bíróságok elé tartozzanak. A király által is támogatott törekvés azt hozta fel jogalapul, hogy ezekben a perekben nincs szó az ismert egyházi jogcimekről (hit, eskü, végrendelet, házasság). Bár a francia bárók offenzívája a továbbiakban sem lankadt (helyi szinten igyekeztek minél több korlátozást érvényesíteni), IX. Lajos idején az egyház még őrizte széleskörű joghatóságát.¹⁰

Philippe de Beaumanoire híres munkájában (*Coutumes de Beauvaisis*, ca. 1283) pontos képet festett az egyházi és világi bíráskodás 13. századi viszonyáról. Eszerint a szentszékek kizárólagos hatáskörébe tartoztak a *causae spirituales* (ide értették az esküvel megerősített szerződéseket is), valamint a házassági ügyek. A házassági vagyoni igények bármely fórumon indíthatók voltak. Az örökösödési ügyek mindvégig vitatottak maradtak, az egyháznak mindazonáltal sikerült a végrendeletekkel kapcsolatos joghatóságot magánál tartani. Kegyúri és tizedperekben (kivéve a hűbérviszonyt érintő ügyeket) egyházi bíró döntött, s hasonlóan a keresztes hadjáratok résztvevőinek pereiben. A klerikusok fórumkiváltságát általában tiszteletben tartották, különösen azokban az esetekben, ha a megtámadott fél volt egyházi személy. Ha klerikus akart világi fórum előtt pereskedni, ezt az egyház nem engedélyezte. Ha szentszék nem kizárólagos hatáskörében járt el, helye volt a királyi bírósághoz való folyamodásnak. Klerikusok kereskedelmi ügyletei a világi jog megtétele alá estek. Az özvegyel vagy másodszorra házasodó klerikusok elvesztették a fórumkiváltság kedvezményét. Az özvegyek házassággal kapcsolatos vagyoni igényeit mindkét bíróságon érvényesíteni lehetett. Az uzsoraperek a szentszékek elé tartoztak, de a szerződéseket világi bíróság előtt is meg lehetett támadni.

Rengeteg olyan esetben jártak el egyházi bíróságok, amikor a felek szívesebben választották ezeket a világi fórumok helyett (*prorogation*), különösen a nagy jogi tudást feltételező, bonyolult magánjogi ügyekben (pl. szerződésszegés). A képzett jogi bírák mellett vonzó volt a fellebbezés lehetősége, az írott jogforrásokhoz való ragaszkodás, s nem utolsósorban a költségtérítési kötelezettség, mely a világi bíróságokon ismeretlen volt. Az egyházi jogszolgáltatás alól kibújni igyekvő laikusokat az egyház fenytékekkel sújtotta. Főleg ezek miatt emeltek panaszt délfraancia előkelők IV. (Szép) Fülöp előtt (1300). A francia királyok fenn is tartották maguknak a jogot, hogy az elrendelt kiközösítések (később mindenféle szentszéki ítélet) érvényességét felülbírálják. Az egyházi bíróságokon tapasztalt vagy vélt sérelmek miatt (*ab abusu iudicium ecclesiasticorum*) mindenkor a királyhoz lehetett fordulni. Ez, a 14. században tudományosan is megindokolt jogorvoslat tette lehetővé, hogy Franciaországban a kései középkorban az egyházi *iurisdictio* határozottan visszaszorult. A párizsi parlamentről alkotott törvény (1438), az ún. *Pragmatica Sanctio de Bourges* ezt a legfelsőbb királyi bíróságot egyházi ügyekben is illetékesnek mondta ki, a Rómába történő fellebbezéseket pedig megtiltotta.¹¹ Kizárta továbbá a jövőre nézve annak lehetőségét is, hogy egyetlen ember bűne miatt egész településeket sújtsa az egyház *interdictummal*.

¹⁰ A Béziers-i zsinat (1246) kiközösítéssel fenyegette meg az egyházi *iurisdictio* szűkítését célzó városi és tartományi rendelkezések megalkotóit. III. Miklós pápa az ilyen *statutumokra* tett esküt semmisnek nyilvánította. A Bituricense-i zsinaton (1276) elnöklő és X. Gergely pápát képviselő *legatus* kijelentette, hogy az egyház mindenféle ügyet megítélhet: a büntetőjogi eseteket azért, mert nincs bűntény, amely egyszersmind bűn ne lenne (*crimen peccatum est*), a magánjogiakat meg azért, mert ezek a bűn lehetőségét rejtik magukban.

¹¹ A párizsi parlament kezdeti semleges alapállását feladva egyre nyíltabban a királyi érdekek intézményesített védelmezője lett. A királyi felsőbíróság által követett jogtechnika az volt, hogy a királyi tilalmak megsértőivel szemben lépett fel, jogilag tehát kifogástalan volt az eljárása. Így például királyi

A francia királyok 14. század elejétől gyorsan erősödő hatalmuk birtokában történelmi küzdelembe kezdtek Rómával. Szép Fülöp, miközben szembeszállt VIII. Bonifác pápával, maga mögött tudhatta a francia klérus meghatározó hányadát: ennek viszonzásaként egy sor egyházi kiváltsággal látta el a francia egyházat, ám ez nem akadályozta meg abban, hogy ne tegyen hatékony intézkedéseket az egyházi jogszolgáltatás visszaszorítására. Ennek részeként szigorúan megtiltotta a szentszékeknek a birtokviták elintézését,¹² továbbá a császári és pápai közjegyzők helyére királyiakat helyezett, és minden egyházi bíróság mellé királyi ügyészt (*procurator regis*) állított. A királyt nemcsak a klérus hangadó rétege és a világi nemesség, hanem a római jogon iskolázott, magas állami hivatalokba emelt legisták is támogatták.¹³ Utóbbiak egy sor olyan, a római jogból kifejlesztett elméletet dolgoztak ki, amelyek mind az egyházi hatalom visszaszorítására irányultak. Ilyen volt például az a meghökkentő tétel, amely szerint a püspököt, aki *iudex sine territorio*, a kiközösítés joga egyáltalán nem illeti meg.¹⁴ A pápaság és a francia uralkodó párviadalából — időlegesen — az utóbbi került ki győztesen, előbbi az Avignonban eltöltendő "babiloni fogságra" kényszerítve. A 15. század elejére kialakult jogi helyzetben az egyházi *iurisdictio* már nem számított a világi bíráskodás versenytársának.

3. Németország

Németországban a világi és egyházi bíróságok viszonya részint nem volt egységes, részint gyökeresen különbözött az európai gyakorlattól. A legtöbb korabeli országban ui. a királyok inkább az egyházi jogszolgáltatás határok közé, majd egyértelmű

rendelet tiltotta meg, hogy a püspökök könnyelműen alkalmazzanak kiközösítést; annak elbírálása azonban, hogy mi minősül könnyelműségnek, a királyi bíróság joga volt. Az ügy elbírálása idejére azonban a bepanaszolt püspököt elzárták, világosan kifejezésre juttatva ezzel is, ki az úr a jogvitában. Ehhez járult még, hogy királyi tisztségviselőt az egyházi szankciókkal egyáltalán nem lehetett illetni, mert ez ismét az előbbi intézkedéseket vonta maga után. A joghatósági vita tehát látványosan eldőlt a párizsi parlamentben megtestesülő világi hatalom javára. Több mint érdekesség, hogy ebben a szituációban a jogsérelmét hangoztató egyház is a királyi főbíróshoz fordult, a királyi védelem (*sauvegarde*) megsértésére hivatkozva. Cf. *Kirn*, i.m. 182. pp.

¹² A birtokvitákkal kapcsolatos tilalmat megsértő egyházi bírót letartóztatták, és a párizsi parlament döntött sorsáról. Cf. *Scholz*, Richard: Die Publizistik zur Zeit Phillips des Schönen und Bonifaz' VIII. (= Kirchenrechtliche Abhandlungen 6–8) Stuttgart, 1903. 380, 418. p.

¹³ Peter de Cuignières, a római jog professzora állt a középpontjában annak az egyházi bíráskodás feltételeiről folytatott, nagyon érdekes vitának, amely részint Párizsban, részint Vincennes-ben zajlott (1329–1330) — a király, VI. Fülöp jelenlétében. A világi hatalom és jog érdekeit az előbbi professzor képviselte, aki mellesleg a párizsi parlament elnöke is volt. Az egyház szószólójaként két prelátus lépett föl: Pierre Bertrand Autun püspöke és Pierre Roger, Sens érseke (1342-től VI. Kelemen néven pápa). A per képét öltő vitasorozatban a világi "vádoló" 66 pontban sorolta fel az egyházi bírák hatásköri túllépéseit. A "védők" az elképzelhető legszélesebb szellemi horizonton fogalmazták meg érveiket: Szentírás, logika, természetjog, római jog, pápai dekretálisok egyaránt szerepelték fegyvertárukban. Hivatkoztak királyi kiváltságokra is, sőt tisztán vallási megfontolások is helyet kaptak különben meghatározóan racionális jellegű beszédükben. A király mint "bíró", általánosságban megvédte az egyházat, ennél azonban sokatmondóbb volt gyakorlatias rendelkezése: 1330 karácsonyáig adott haladékot a főpapoknak a fellemlített konkrét jogsértések orvoslására. A határidő eltelt, de egyik oldalon sem történt semmi említésre méltó. Cf. *Durand de Maillane, Pierre T.: Les Libertés de l'Église gallicane, prouvées et commentées suivant l'ordre et la disposition des articles dressés par M. Pierre Pithou, et sur les recueils de M. Pierre Dupuy, conseiller d'État*. III. Lyon, 1771. 444–503. pp.

¹⁴ Cf. *Hashagen*, Justus: Zur Charakteristik der geistlichen Gerichtsbarkeit, vornehmlich im späteren Mittelalter. In: ZRG Kan.Abt. 6 (1916) 239. p.; *Martin*, Olivier: L'Assemblée de Vincennes de 1329 et ses conséquences, étude sur les conflits entre la juridiction laïque et la juridiction ecclésiastique au XIVe siècle, par Olivier Martin. Rennes, 1909. 311. p.

viSSzaszorítására törekedtek, szemben Németországgal, ahol a császárok — a pápai hatalommal szemben folytatott örökös rivalizálás, hatalmi ambíciók okán — a német egyházi törekvések támaszpontjainak számítottak.¹⁵ Elég az egyházi törvénykezést támogató császári kiváltságok sorát említeni: IV. Ottó (1210), II. Frigyes (1220),¹⁶ I. Rudolf (1291), VII. Henrik (1310), IV. Károly (1347).¹⁷

A birodalmi szint helyett¹⁸ a városok és tartományok keretei között bontakozott ki a kétféle bírósági rendszer hatásköri „háborúja,” amely a mindenkori konkrét erőviszonyokat fejezte ki. A városi és tartományi bíróságok mindenekelőtt azt próbálták elérni, hogy a klerikusok helyi birtokaik tekintetében ne vonhassák ki magukat joghatóságuk alól. Abban általában egyetértés volt, hogy a *privilegium fori* alapján a klerikusok és a velük szorosan összefüggő ügyek szentszéki kompetencia alá tartoznak, de az ügyek konkrét csoportjai már vita tárgyát képezték. A mainzi zsinat (1233) határozatait pontosító würzburgi zsinat (1407) szerint egyebek mellett: „*Causae rusticorum vel servorum ecclesiae; item causae publice poenitentium; causae pupillorum, viduarum et miserabilium personarum; item causae peregrinorum; item, quando iudex secularis iustitiam reddere negliget; [...] matrimonii, dotis super decimis; item causa nativitatis, beneficalis, iuris patronatus [...], item ratione pacti et voti fracti, item ratione iuramenti vel fideidationis; item, quando pars aliqua fuerit ecclesiastica, sive reus fuerit, sive actor, etiam pro re prophana, causa debet etiam a iudice ecclesiastico terminari.*”¹⁹ Mivel Würzburg egyházi tartomány volt, a zsinati határozat a világi bírakat is kötötte.

Az alternatív bíraskodásban a németországi szentszékek igen előkelő pozíciót szereztek maguknak, élvezve az *actor sequitur forum rei* elv előnyeit. A széles körben érvényesülő *prorogatio* fontos oka volt az a közmeggyőződés, hogy a tanult egyházi bírák gyorsabban intézik az ügyeket és megalapozottabb ítéleteket hoznak, ugyanakkor rendelkezésre áll egy világos perorvoslati rendszer is. Mellettük szólt továbbá az is, hogy a világi bíróságokkal szemben sokkal szélesebb földrajzi illetékesség alapján jártak el, ami a végrehajtásban kapott különös jelentőséget: a tartozásperekben ui. hosszú időn

¹⁵ “[...] die kirchlichen Befugnisse auf eine gewisse Grenze zurückzuführen strebten und die Überschreitung derselben in oft gewalttätiger Weise zurückweisen, waren in Deutschland umgekehrt die Kaiser die Stützpunkte der klerikalen Forderungen. Und je energischer sie in politischen Fragen dem Papste und der römischen Kirche entgegentraten, um so eifriger suchten sie sich in der wohlwollenden Gesinnung der heimischen Geistlichkeit einen Stützpunkt dadurch zu verschaffen, daß sie jede der Kirche oppositionelle Regung im Lande erstickten.” Friedberg, Emil: *Die Gränzen zwischen Staat und Kirche und die Garantien gegen deren Verletzung. (Gränzen)* Tübingen, 1874. 51. p.

¹⁶ Az egyházi bíraskodás hatékonysága szempontjából volt nagy jelentősége II. Frigyes frankfurti kiváltságleveleének: *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*. Ebben a császár egyebek mellett kötelezte magát arra, hogy azokkal az egyház által kiközösített személyekkel szemben, akik hat hétig megátalkodottan elviselik a büntetést, a világi hatalom eszközeivel fellép. Cf. *Monumenta Germaniae Historica (MGH)*, Const. II 90.p. 6–7. §§. Tanulságos mindazonáltal, hogy amikor Habsburg Rudolf a fenti kiváltságot megerősítette (1275), a „világi kar” alkalmazására vonatkozó cikkelyt kivette arra való hivatkozással, hogy azt még alaposan meg kell gondolnia. MGH Const. III. 70.p.

¹⁷ IV. Károly rendelkezései az egyház szabadságainak világi megsértői ellen irányultak: megtiltották például, hogy kiközösítettek világi bíróságon fellépjenek, valamint, hogy egyháziakat laikusok fogságba vessenek. Ezek az instrukciók azonban nagyon csekély eredményt hoztak; még ott sem nagyon tartották be a német uralkodók, ahol tartományurak voltak. V. Károly császárnak Hollandiában rengeteg összeütközése volt az ottani egyházi bíróságokkal. Cf. Friedberg, *Gränzen* 598. p.; Förster, Hans: *Reformbestrebungen Adolfs III. von Schaumburg in der Kölner Kirchenprovinz*. Münster, 1925. 54. p.

¹⁸ Természetesen akadt azért példa a hatáskörök szétválasztásának birodalmi szintű rögzítésére is, de ezek a határozatok csak papíron maradtak, mint például az 1500. évi ún. Aagsburger Reichsregiment. Cf. Eichmann, Eduard: *Acht und Bann im Reichsrecht des Mittelalters*. Paderborn, 1909. 91.p.

¹⁹ C. 11; Hartzheim, Josephus: *Concilia Germaniae*. Colonia, 1752. V, 6.

át, különösen “bei den geringen Leuten,” hatékonyabbnak bizonyult a szentszékek által kiszabott kiközösítés és *interdictum*, mint a gyakran igen csekély tekintéllyel rendelkező világi bíróság szankciója.²⁰ Németországban tehát a városi és tartományi hatalmak igyekeztek a konkurrens fórumot visszaszorítani. Ennek eszközeként helyi törvényekben szabályozták az egyházi bíróságok jogkörét, egyszersmind megtiltva saját polgáraiknak más ügyekben (kivéve a klerikusok elleni pereket) a szentszékekhez való folyamodást. Általánosan elismerték egyházi ügyként (*res ecclesiasticae*) a házassággal és végrendeletekkel, valamint az uzsorával kapcsolatos jogvitákat. A tilalmak rendszerint nem sokat értek, az egyház pedig szükség esetén nem fukarkodott a kiközösítéssel és *interdictum* alá helyezéssel.²¹ A világi bíróságok kevés helyen és csak ritkán tudtak hatékonyan fellépni érdekeik védelmében.²²

Az egyházi bíróságok elleni leggyakoribb panaszok az alábbiak voltak: a bíróság tagjainak köteleességszegő és lelkiismeretlen magatartása, a hatáskör jogosulatlan túllépése, és a fórumkiváltsággal való visszaélés. A szentszékek mohósága közismert volt, ami leginkább abban leli okát, hogy a bírák nem rendelkeztek fix jövedelemmel, és a bírósági segé *Gränzen* derők fizetése, valamint a különféle eszközök (pergamen, papír, tinta, pecsétviasz etc.) biztosítása végett bizonyos mértékig rá is voltak utalva az erőszakos pénzszerzésre. Számos példa szerint az *officialis* hivatala és jövedelme bérbe vehető vagy elzálogosítható is volt.²³ Mivel a német állam (Angliától és Franciaországtól eltérően) birodalmi szinten képtelen volt hatékonyan fellépni, az egyházi bíróságok tevékenységének erőteljes visszaszorítása csak a reformáció jegyében valósult meg.

²⁰ Mi több, a német szentszéki bíróságoknak komoly szerepük volt a hitelélet biztosításában: “Wenn auch die Städte den Kampf gegen die geistliche Gerichtsbarkeit etwa zur selben Zeit aufnehmen wie die Territorien, nämlich im 13. Jahrhundert, so kann das an der Tatsache nichts ändern, daß sich der geistliche Richter im Schuldprozesse noch zu einer Zeit großer Beliebtheit erfreut hat, als sein Ansehen auf anderen Gebieten schon im Schwinden war.” *Hashagen*, i.m. 216.p. A pénztartozások behajtása végett oly gyakran elrendelt kiközösítés az érintett oldaláról nézve folyamatos panaszra adott okot: “Der Bann um Geldschuld ist eine der immer wiederkehrenden Beschwerden des Mittelalters gegen die Geistlichkeit und gegen die Kurie.” *Eichmann*, i.m. 19.p. Az egyház ritkán tanúsított önmérsékletére Würzburg adott példát: az egyházi tartomány saját bíróságai végrehajtóinak tiltotta meg (1342) a nyomásgyakorlást, nyolcvan évvel később pedig már az *officialist* is büntetéssel fenyegették (“visszaesőként” az egyházmegyéből való elűzést helyezve kilátásba), ha egyházi fenyítékekhez nyúl a jogigény érvényesítése céljából. Cf. *Krieg, Julius: Der Kampf der Bischöfe gegen die Archidiakone im Bistum Würzburg unter Benutzung ungedruckter Urkunden und Akten.* (= Kirchengeschichtliche Abhandlungen 82) Stuttgart, 1914. 93, 129.pp.

²¹ A középkor végefelé különösen sok felháborodást keltő, megdöbbentően hosszú ideig tartó területi szankciót hozott az egyház: Frankfurt 28, Brandenburg 30 éven át állt *interdictum* alatt. György szász herceg a Worms-i birodalmi gyűlésen (1521) előterjesztett, 14 pontba foglalt panasza közül hat foglalkozott az egyházi bíróságok túlkapásaival. Cf. *Dix, Hans: Das Interdikt im ostelbischen Deutschland.* Dissertatio in Marburg, 1913.

²² A helyzet mindaddig nem nagyon változott, amíg a kétféle bírósági fórum ügyköre pontos és részletező meghatározást nem kapott, s a kétféle intézményi rendszer nem akceptálta — erre pedig egészen a reformációig várni kellett: cf. “Solange nicht autoritativ entschieden und allgemein angenommen war, was denn eigentlich geistliche und weltliche Sachen seien.” *May, Georg: Die geistliche Gerichtsbarkeit des Erzbischofs von Mainz im Thüringen des späten Mittelalters.* (= Erfurter Theologische Studien 2) Leipzig, 1956. 156. p.

²³ Luther is világosan rámutatott a szentszéki visszaélések anyagi természetű összefüggéseire: még a fellebbezéseket elbíráló római kúriai bírák sem kaptak fix díjazást, ezért sürgette olyan németországi, egyházi felsőbíróság felállítását, ahol a bírák anyagi függetlenséget élveznek. A szentszéki hivatalok és jövedelmek elzálogosítása pedig már valóságos botrány volt: cf. *Curschmann, Fritz: Die Diözese Brandenburg.* Leipzig, 1956. 356. p.

4. Itália

A középkori Olaszországban a *privilegium fori* általában kellő méltánylásra talált és az általánosan elismert egyházi ügyek saját hatáskörben való intézése sem kérdőjeleződött meg. Mind a II. Frigyes által kiadott *constitutio* (1220), mind a Szicília számára kiadott törvény (1230) leszögezte, hogy klerikus sem büntető, sem civiljogi ügyben nem vonható világi bíróság elé. Nápolyban az Anjouk nemcsak, hogy elismerték az egyháziak fórumkiváltságát, hanem azt még a nős, sőt a *concupinatus*ban élő klerikusok javára is kiterjesztették. Egy későbbi törvény (1417) a püspöki szék joghatóságának tekintélyét azzal fokozta, hogy előtte bármelyik fél a világi bírót gyanúsnak (*suspectus*) nyilváníthatta, alapjaiban gyengítve ezzel a világi bíróságok tekintélyét. Ellenben a világi bíróságok sem tekintették perképesnek a kiközösítéssel sújtott személyt. Az volt a gyakorlat, hogy ha az egyházi szankciók nem hozták meg a várt eredményt, ismétlődő és fokozatosan emelkedő összegű pénzbírságot szabtak ki. A Rómába irányuló fellebbezéseknek nem állt semmi útjában.

Az utóbbi megállapítás nem mondható el Sziciliáról, ahonnan az I. Vilmos és a *Curia* közt létrejött konkordátum szerint ez a jogorvoslat ki volt zárva. Ez azonban a helyi egyház jogainak csak látszólagos csorbulását jelentette, mert II. Orbán pápa *privilegiuma* óta a pápai jogkör jelentős része delegált hatáskörben egy *legatus natus* által kapott intézményesített képviseletet.

Toscanában a Mediciek nem avatkoztak bele az egyház jogszolgáltatással kapcsolatos hatáskörébe. Időnként élesen fellángoltak azonban a városállamokban az ellentétek a kétféle bíróság között, s a helyi világi tényezők gyakran határozottan megtiltották polgáraiknak, hogy jogvitáikkal a szentszékekhez forduljanak.

5. Magyarország

A középkori egyházi bíráskodás magyarországi viszonyai harmonikusan illeszkedtek az európai fejlődés fő vonulataihoz, azonban számos ponton határozott különbségek is kirajzolódtak. Az Árpádok alatt (eltekintve néhány rövidebb időszaktól, mint IV. László uralkodása) az egyház szabadsága lényegében csorbitatlan volt, a kánonjog pedig nagy tiszteletnek örvendett. Az egyházi bíróságok kompetenciája a kezdetektől rendkívül széles volt, ami főleg azzal magyarázható, hogy mai tudásunk szerint önálló régi (pogánykori) magyar perjog valószínűleg nem létezett, nem kellett tehát a kánoni eljárásnak sokáig konkurrenssal szembenéznie. Ezzel szemben az egyházi *iurisdictio* a fejlett jogintézmények egész sorát jelenítette meg, aminek előnyei mindenki számára nyilvánvalók voltak. Az alkalmazott jog tekintetében azonban a szentszékek is nagyfokú kompromisszum-készségről tettek tanúbizonyságot, mert szinte az egész korszakon át működtek olyan vegyes bíróságok, ahol a világi bíróársak jelenléte garancia volt arra nézve, hogy a világi (helyi vagy országos) szokásjog is érvényesíthető a kánoni normák mellett. Erre anyagi jogi szempontból azért volt szükség, mert az egyházi bíróságok ügykörének legnagyobb részét a világiak pereit tették ki.

A II. András király és Jakab pápai *legatus* között létrejött megállapodás (1233) rögzítette, hogy a királyi földbirtokokra vonatkozó perek királyi bíróságok elé tartoznak, amely fórumokon azonban a világi nagyurak mellett egyháziak is helyet foglaltak. A rendkívül széleskörű joghatóságot gyakorló szentszékek és a világi bíróságok kompetenciája közötti határvonal meghúzása a 14. században bontakozott ki, fokozódó

erővel. Általánosan elfogadott volt, hogy az egyházat megilleti a bíraskodás joga a házassági ügyekben (ide értve a házasságtöréssel kapcsolatos magánjogi igényeket is), a női különjogokat és a végrendeleteket illető perekben. A birtokviták folyamatosan alapot szolgáltatottak a világi és az egyházi fórumok közötti vetélkedésnek, de az egyház által is elfogadott gyakorlat az volt, hogy a királyi bíróságok az ilyen természetű pereket (azok bármely szakaszában) magukhoz vonhatták, s maguk ítélték benne. A királyi bíróságok effajta *primatus* birtokában persze bármiféle pert elvonhattak a szentszékektől, de ha megállapították, hogy az egyházi természetű, visszautalták. Az Anjou uralkodókkal honosodott meg Magyarországon az átterelőparancs (*mandatum declinatorium*), amelyet kivált a női különjogokkal kapcsolatos perekben bocsátottak ki, ezeket az igényeket ugyanis világi fórumon is lehetett peresíteni.²⁴

Fontos általános vonása volt a középkori magyarországi egyházi bíraskodásnak, hogy a szentszéki ítéletek végrehajtásában mint végső eszköz mindenkor rendelkezésre állt a világi hatalom (*brachium seculare*); felkérésére szabály szerint csak az egyházi szankciók eredménytelen kimerítése után kerülhetett sor.

Zsigmond alatt némileg kiéleződött az egyház és az állam általános viszonya, ami nem maradt hatás nélkül a bíraskodásra sem. A király az egyháziak főkegyúri jogát magához vonta (1404), és halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy engedélye nélkül pápai idézéseknek bárki engedelmeskedjen, vagy ilyen ítéleteket kihirdessenek. A konstanzi zsinat jelentősen mérsékelte ezt a rendelkezést, és lehetővé tette a Rómába történő fellebbezést. Nem lett tartós sikere annak a királyi próbálkozásnak (1422), amely meg akarta vonni a szentszékektől a végrendeleti ügyek eldöntésének jogát.

Mátyás király már-már kodifikációsnak nevezhető igénnyel, törvényileg szabályozta az egyházi *iurisdictio* hatáskörét. Eszerint ide tartoztak az alábbi jogviták: a) szentségek, b) a hittel kapcsolatos kérdések, c) végrendeletek és a hozzá tartozó ügyek, d) házassági ügyek, ide értve a női különjogokat is, de kivéve a nemesi földbirtokot, e) egyházi tized, f) uzsora, g) *personae miserales* ügyei, h) esküszegéssel tágan összefüggő esetek, i) s minden olyan ügy, amelyben a bűnös szándék hangsúlyozottan megtestesült (*correctio pro peccato*) vagy egyházi büntetést helyeztek kilátásba. Ugyancsak Mátyás volt az, aki megtiltotta (1471), hogy a püspöki székeket megkerülve bárki Rómához fordulhasson. A *privilegium fori* magától értetődő tiszteletet élvezett, a hűbérjogi szempontok miatti korlátozásoktól eltekintve. A nemesi földbirtokra vonatkozó világi bírói joghatóságot a *Tripartitum* a korszak végén még egyszer, nyomatékosan rögzítette.

²⁴ Cf. Bónis György: *Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: Bónis György: *Szentszéki regeszták*. (= Jogtörténeti Tár 1/1) Budapest, 1997. 642. p.

ELEMÉR BALOGH

GEISTLICHE UND WELTLICHE JURISDIKTION IM MITTELALTERLICHEN EUROPA

(Zusammenfassung)

Die Abhandlung will einen institutionsgeschichtlichen Überblick über den Kompetenzstreit zwischen geistlicher und weltlicher Gerichtsbarkeit in Europa zur Zeit des Hochmittelalters geben. Das Problem bestand darin, dass die Kompetenzgebiete der zwei Foren war nie und nirgendwo definitiv bestimmt worden, so die Situation hat sich in den einzelnen Ländern Zeit für Zeit wesentlich geändert, und auch in demselben Land sehr wechselhaft war das Verhältnis der beider Gerichtssystemen. Da die Gerichtsbarkeit *ab ovo* als eine Frage der Macht galt, scheint es natürlich zu sein, dass die kirchliche Gerichtsbarkeit jeweils nur soviel Kompetenz für sich haben konnte, wieviel von der aktuellen weltlichen Zentralgewalt aufgrund des *privilegium fori* zu sichern gelang.

Die Lage der geistlichen Gerichtsbarkeit in England ist am meisten dadurch charakterisiert worden, dass die weltliche Beschränkungen am frühesten und intensivsten hier wahrzunehmen sind. Ab der Mitte des 12. Jahrhunderts hatten die kirchlichen Gerichte fast so erhebliche Kompetenzen wie im Kontinent, aber diese günstige Situation dauerte nicht lange. Die Frage, ob ein Prozess vor weltlichem oder kirchlichem Gericht geführt werden soll, hatte die königliche Macht durch ein sog. *writ of prohibition* entschieden.

Der Kompetenzstreit hatte im 13. Jahrhundert auch in Frankreich zu Kontroversen zwischen weltlicher und kirchlicher Foren geführt. Ein wichtiges Merkmal ist in diesem Land, dass der König selbst an diesem Kampf nicht teilgenommen hatte. Phillippe de Beaumanoire hat in seinem berühmten Werk (*Coutumes de Beauvaisis*, ca. 1283) ein korrektes Bild über die Kompetenzen der französischen geistlichen Gerichte vorgeführt.

In Deutschland hatten die kirchlichen Gerichte wesentlich grösseren Spielraum, als in den westlichen Nachbarländern. Die mit Rom ewigen Kampf führenden deutschen Kaiser hatten die kirchliche Jurisdiktion grosszügig unterstützt. Der Kompetenzstreit hatte sich nicht auf der Ebene des Reiches, sonder der Länder entfaltet. In der alternativen Gerichtsbarkeit hatten sich die geistlichen Gerichte gute Positionen geschaffen, weil die allgemeine Überzeugung war es, dass die Prozesse vor den gelehrten kirchlichen Richtern schneller und auf einem höheren Niveau geführt werden können.

Die Kirche genoss in Italien einen sehr hohen Respekt. Die Anjou-Dinastie hatte in Neapel z.B. die Gültigkeit des *privilegium fori* sogar auf die Kleriker ausgedehnt, die in Konkubinat lebten. Ein Gesetz (1417) hatte ermöglicht, vor dem bischöflichen Stuhl die weltlichen Richter für verdächtig (*suspectus*) zu erklären. Wie in Deutschland, auch in Italien kam oft vor, dass der Kompetenzkampf Zeit für Zeit dazu führte, dass die Städte verboten ihren Bürgern, Prozesse vor geistlichen Gerichten führen zu dürfen.

In Ungarn hatte die kirchliche Jurisdiktion eine erhebliche Freiheit. Die kirchlichen Privilegien waren im ganzen und groben allgemein respektiert worden, und auch die königliche Macht stand zur Seite der heiligen Stühle, besonders was die Vollstreckungen

anging. Jedoch war es auch hier eindeutig festzustellen, dass die "Kompetenzgerichtsbarkeit" in den Händen der königlichen Hofgerichte lag. Vor allem die Besitzstreitigkeiten gehörten hierher, ganz ähnlich der zeitgenössischen europäischen Praxis. Erst im ausgehenden Mittelalter wurde verboten (1471), sich ohne Inanspruchnahme der bischöflichen Gerichte an Rom zu wenden.